MIZDAHQON ARXEOLOGIK MAJMUASI ASOSIDA X–XIV ASRLARDA XORAZM METALLSOZLIK USTAXONALARINING RIVOJLANISHI VA ISHLAB CHIQARISH TUZILMASI

Sabirov Mansur Ruzmetovich
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Ijtimoiy- iqtisodiy fanlar fakulteti
Tarix kafedrasi stajyor o‘qituvchi
Mansur1985@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-3970-5861
+998974515777

Annotatsiya: Ushbu ilmiy tadqiqotda Mizdahqon arxeologik majmuasi materiallari asosida X–XIV asrlarda Xorazm hududida metallsozlik hunarmandchiligining rivojlanish darajasi, temirchilik va rixtagarlik (rangli metallarni eritish va quyish) ustaxonalarining ishlab chiqarish tuzilmasi hamda texnologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda yodgorlikning janubi-g‘arbiy va sharqiy mahallalarida aniqlangan temir va mis eritish o‘choqlari, ustaxona inshootlari, dashqollar (yarim tayyor temir xomashyosi), metallga ishlov berish asboblari hamda tayyor mahsulotlar arxeologik manba sifatida o‘rganilgan.

Tahlillar natijasida Mizdahqonda metallga ishlov berish jarayonlari xomashyoni tayyorlash, eritish, tozalash, toblash va tayyor buyumlar ishlab chiqarish kabi bosqichlarga ajralgani, ustaxonalar esa muayyan ixtisoslashuv va mehnat taqsimoti asosida faoliyat yuritgani aniqlandi. Shuningdek, temirchilik mahsulotlari xo‘jalik, maishiy va harbiy ehtiyojlarni ta’minlagan bo‘lsa, rixtagarlik ustaxonalari mis va bronzadan turli badiiy hamda amaliy buyumlar tayyorlashga xizmat qilgani ko‘rsatib berildi. Tadqiqot natijalari Mizdahqonning X–XIV asrlarda Xorazmning yirik hunarmandchilik va metallsozlik markazlaridan biri bo‘lganini, undagi ustaxonalar esa o‘rta asr shahar iqtisodiyoti va ishlab chiqarish tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida faoliyat ko‘rsatganini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Kalit so‘zlar: Mizdahqon, Xorazm, X–XIV asrlar, metallsozlik, temirchilik, rixtagarlik, ustaxona, arxeologik majmua, dashqol, metall eritish texnologiyasi.

O‘rta asrlarning rivojlangan va so‘nggi bosqichlarida Xorazmning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida hunarmandchilik, ayniqsa metallsozlikning temirchilik va rixtagarlik (quyuvchilik) kabi ixtisoslashgan yo‘nalishlari muhim ahamiyat kasb etgan. X–XIV asrlarda shaharlarning rivojlanishi, aholi va ishlab chiqarish markazlarining kengayishi natijasida hunarmandchilik mahallalari shakllanib, metallga ishlov berish sohalari yanada ixtisoslashgan tizimga ega bo‘ldi[1].

Xorazmning yirik savdo-hunarmandchilik markazlaridan biri bo‘lgan Mizdahqon yodgorligidagi arxeologik tadqiqotlar (M.Sh.Kdyrniyazov, R. Baudinov, B.Turganov) o‘rta asrlar metallsozlik ustaxonalarining tuzilishi, texnologik

xususiyatlari va xomashyo bilan ta’minlanish zanjirini o‘rganishda noyob ma’lumotlar beradi[2]. Ushbu tezisning maqsadi Mizdahqondan topilgan ustaxonalar va artefaktlar asosida X–XIV asrlarda Xorazm temirchilik va rixtagarlik sohasi me’moriy va texnologik strukturasini ilmiy asoslab berishdan iborat Mizdahqon arxeologik yodgorligi materiallari X–XIV asrlarda Xorazmda metallsozlik hunarmandchiligi yuqori darajada rivojlanganini ko‘rsatadi. Tadqiqotlar asosida temirchilik va rixtagarlik ustaxonalari maxsus ishlab chiqarish joylari, mehnat qurollari hamda texnologik jarayonlarga ega bo‘lgan ixtisoslashgan hunarmandchilik markazlari sifatida faoliyat yuritgani aniqlanadi. Arxeologik topilmalar, jumladan metall eritish o‘choqlari, asbob-uskunalar va yarim tayyor mahsulotlar Xorazm shaharlarida metallga ishlov berish jarayoni tizimli yo‘lga qo‘yilganini tasdiqlaydi. Bu esa Mizdahqonning nafaqat savdo markazi, balki o‘rta asr Xorazmida muhim metallsozlik ishlab chiqarish maskanlaridan biri bo‘lganini ko‘rsatadi.

Arxeologik izlanishlar ko‘rsatishicha, XIII–XIV asrlarda Mizdahqon mahallalarida individual ustaxonalardan tashqari, ixtisoslashgan metallsozlik majmualari faoliyat ko‘rsatgan. Yodgorlikning turli hududlaridan 4 ta temir erituvchi hamda temirchilik ustaxonasi va 1 ta mis eritish ustaxonasi izlari ochib o‘rganilgan [3].

Temirchilik o‘choqlari me’morchiligi: Janubi-g‘arbiy mahalla 1-xonasidagi o‘choq toshdan silindrsimon shaklda qurilib, tashqi tomoni pishiq g‘isht bilan qoplangan hamda pastki qismi yer ostiga chuqurlashtirilgan. Balandligi taxminan 1,20 metr (0,60 m qismi saqlangan), devor qalinligi 0,35 metr bo‘lgan o‘choqning shimoliy burchagida havo damlovchi maxsus tirqish qoldirilgan. O‘choq polidagi tosh tegirmon diametri 1,1 metrni tashkil qiladi[3]. Arxeologik tadqiqotlar Mizdahqonda XIII–XIV asrlarda metallsozlik ishlab chiqarishi tasodifiy hunarmandchilik faoliyati emas, balki maxsus tashkil etilgan ustaxonalar tizimi asosida rivojlanganini ko‘rsatadi. Temir eritish va qayta ishlash inshootlarining me’moriy tuzilishi, o‘choqlarning maxsus qurilishi hamda havo berish moslamalarining mavjudligi o‘sha davr metallsozlik texnologiyasi ancha takomillashganini tasdiqlaydi. Bu topilmalar Mizdahqonda temirchilik va rixtagarlik sohalari ishlab chiqarish jarayonlari aniq yo‘lga qo‘yilgan, ixtisoslashgan hunarmandchilik tarmoqlari sifatida faoliyat yuritganini ko‘rsatadi.

Xomashyo saqlash va toblash texnologiyasi: Ushbu ustaxonaning sharqiy qismida (№7 xona) polga ko‘milgan xum (1,40 x 0,5 m) ichidan 89 dona “kulcha” shaklidagi dashqollar (yarim tayyor temir xomashyosi) topilgan[3]. Bu holat ustaxonada xomashyo quyish va uni urib-toblash orqali tarkibidagi shlak qoldiqlarini

siqib chiqarish jarayoni amalga oshirilganini hamda ushbu majmualar shahar va uning atrofidagi boshqa ustaxonalarni tayyor temir xomashyosi bilan ta’minlab turganini isbotlaydi[4].

Ustaxonalar tarhi va asbob-uskunalar majmui: Sharqiy mahalla I dagi 11-xona g‘arbiy burchagidan loydan silindrsimon qurilgan temirchilik o‘chog‘i (balandligi 1,20 m, diametri 1 m) aniqlangan. Ustaxona “G” shaklida bo‘lib, uzunligi 6,50 m, markaziy eni 2,30 m ni tashkil etadi. Sharqiy devor bo‘yidagi supadan mis simlar, pichoq, og‘irlik toshlari hamda temirchilik asboblari – bolg‘a va ombur topilgan[3]. Supalarning mavjudligi etnografik manbalar bilan mos tushib, u yerga toblash navbatida turgan buyumlar va asboblar terib qo‘yilganini ko‘rsatadi[5]. Mizdahqon ustaxonalaridan topilgan dashqollar, metallga ishlov berish qurollari va ishlab chiqarish inshootlari X–XIV asrlarda Xorazmda temirchilik texnologiyasi bosqichma-bosqich va tizimli rivojlanganini ko‘rsatadi. Xomashyoni saqlash, eritish, tozalash va toblash jarayonlarining alohida bosqichlarga ajratilgani ustaxonalarda ishlab chiqarish jarayoni yaxshi tashkil etilganini bildiradi. Shuningdek, ustaxona tarhi va topilgan asbob-uskunalar majmui temirchilik hamda rixtagarlik faoliyati uchun maxsus ishlab chiqarish muhiti shakllanganini tasdiqlaydi. Bu ma’lumotlar Mizdahqon shahrida metallsozlik nafaqat mahalliy ehtiyojlarni qondirgan, balki atrof hududlarni ham tayyor metall xomashyosi va buyumlari bilan ta’minlagan muhim hunarmandchilik tarmog‘i bo‘lganini ko‘rsatadi.

Rixtagarlik (mis va bronza eritish) ustaxonalari: Janubi-g‘arbiy mahalla “Sharq” hovlisidan (№2 hovli) mis eritish o‘chog‘i izlari ochilgan. O‘choq devorlari ko‘k rangga kirgan bo‘lib, pol qatlamida qalin kul, mis parchalari va shlak qoldiqlari sochilib yotgan. Bu yerda bronzadan quyma badiiy va maishiy buyumlar tayyorlangan[3]. Mizdahqon ustaxonalaridan topilgan metall mahsulotlari 4 ta asosiy guruhga bo‘linadi:

1. Hunarmandchilik asboblari: bolg‘a, ombur, tigel, og‘irlik toshlari;
2. Dehqonchilik va duradgorlik qurollari: o‘roq, bog‘mon o‘rog‘i, motiga, bolta, tesha, randa, mix;
3. Maishiy va xo‘jalik buyumlari: pichoq, qaychi, qulflar;
4. Rixtagarlik va zargarlik buyumlari: qo‘ng‘iroq, munchoq, tovoq, kosa, bronza ko‘zgular, sirg‘a va uzuklar [2; 6].

Mizdahqondagi rixtagarlik ustaxonalarining arxeologik topilmalari X–XIV asrlarda Xorazmda rangli metallarga ishlov berish, quyish va badiiy buyumlar tayyorlash texnologiyalari rivojlanganini ko‘rsatadi. Mis eritish o‘choqlari, shlak qoldiqlari va metall parchalari bu yerda maxsus ishlab chiqarish jarayonlari yo‘lga qo‘yilganini

tasdiqlaydi. Topilgan buyumlarning turli funksional guruhlarga ajralishi esa Mizdahqon hunarmandchiligi faqat maishiy ehtiyojlarni qondirish bilan cheklanmaganini, balki qishloq xo‘jaligi, hunarmandchilik, savdo va badiiy ishlab chiqarish sohalarini ham qamrab olganini ko‘rsatadi. Shu jihatdan, yodgorlikdagi metallsozlik majmualari Xorazm shahar madaniyatida ixtisoslashgan hunarmandchilik tizimi shakllanganining muhim arxeologik dalili hisoblanadi.

Mizdahqon arxeologik majmuasi materiallari asosida olib borilgan tadqiqotlar X–XIV asrlarda Xorazmda metallsozlik, xususan, temirchilik va rixtagarlik tarmoqlari yuqori darajada rivojlangan hamda ixtisoslashgan ishlab chiqarish tizimiga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Yodgorlik hududidan aniqlangan temir va mis eritish o‘choqlari, metallga ishlov berish asboblari, dashqollar hamda tayyor mahsulotlar ushbu sohalarda murakkab texnologik jarayonlar mavjud bo‘lganini tasdiqlaydi.

Mizdahqon ustaxonalarining me’moriy tuzilishi va jihozlanishi ishlab chiqarish jarayonlari – xomashyoni tayyorlash, eritish, tozalash, toblash va tayyor buyumlar yasash kabi bosqichlarga bo‘linganini ko‘rsatadi. Bu esa o‘rta asr Xorazm shaharlarida metallsozlik oddiy hunarmandchilik faoliyati emas, balki ma’lum darajada tashkil etilgan va mehnat taqsimotiga asoslangan ishlab chiqarish sohasi bo‘lganini anglatadi.

Rixtagarlik ustaxonalari va ulardan topilgan rangli metall buyumlar Xorazmda mis va bronzaga ishlov berish, quyma mahsulotlar tayyorlash hamda badiiy metallsozlik an’analari rivojlanganini ko‘rsatadi. Temirchilik mahsulotlari esa qishloq xo‘jaligi qurollari, maishiy buyumlar va harbiy anjomlar ishlab chiqarish ehtiyojlarini ta’minlagan.

Shunday qilib, Mizdahqon arxeologik yodgorligi X–XIV asrlarda Xorazmning yirik metallsozlik markazlaridan biri bo‘lganini, undagi ustaxonalar esa mahalliy iqtisodiyot, shahar hayoti va hunarmandchilik tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida faoliyat yuritganini tasdiqlaydi. Mazkur arxeologik materiallar Xorazmda o‘rta asrlarda metallga ishlov berish texnologiyalari yuqori bosqichga erishganini o‘rganishda muhim manbaviy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Неразик Е. Е. Сельское жилище Хорезма (I–XIV вв.) / Е. Е. Неразик. – Москва: Наука, 1966. – С. 226.
2. Кдырниязов М.-Ш., Бауеддинов Р. Средневековый Миздакхан (поселение и материальная культура) / М.-Ш. Кдырниязов, Р. Бауеддинов. – Самарканд: МИЦАИ, 2010. – С. 80–101.

3. Кдырниязов М.-Ш. Материальная культура городов Хорезма XIII–XIV вв. / М.-Ш. Кдырниязов. – Нукус: Каракалпакстан, 1989. – С. 32, 87–107.
4. Турганов Б. Xorazmning metallsozlik hunarmandchiligi (Qadimgi davrdan XX asr boshigacha) / B. Turganov. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2023. – B. 79–81.
5. Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси / С. Иброҳимов. – Тошкент: Фан, 1958. – Б. 349.
6. Кдырниязов М.-Ш., Турганов Б. Железные изделия из средневекового Миздакхана / М.-Ш. Кдырниязов, Б. Турганов // Вестник ККО АН РУз. – Нукус, 2007. – № 4. – С. 82–85.